

τῶν καὶ ὅτι ἀφεώρων οὐχὶ εἰς θεωρητικὰς ἀληθείας ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν πρὸς ἀλλήλους ἀγάπην καὶ διαγωγὴν τῶν ἀνθρώπων¹.

Ὁ Ἰησοῦς.— Ἄλλ' ὁ Χριστὸς δὲν ἦτο ἐκ τῶν συνήθων προφητῶν, διότι αἱ σωτήριοι τοῖς ἀνθρώποις βουλαὶ τοῦ θεοῦ ἀπεκαλύφθησαν αὐτῷ οὐχὶ διὰ λόγων ἢ ὀραμάτων ἀλλ' ἀμέσως. Οὐδ' ὠμοίαζε πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλ' ὑπερέβαλλεν αὐτοὺς κατὰ τὴν τελειότητα. Διὰ τοῦ πνεύματος τοῦ Χριστοῦ ἀπεκαλύφθη ὁ Θεὸς τοῖς Ἀποστόλοις, ὡς ἄλλοτε ποτε τῷ Μωϋσεῖ ἀμέσως διὰ φωνῆς ἐκ τοῦ ἀέρος (immediate voce aërea). Διὸ δύναται ἡ φωνὴ τοῦ Χριστοῦ, ὡς καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Μωϋσέως ἀκουσθεῖσα, νὰ ὀνομασθῇ φωνὴ τοῦ θεοῦ. Κατὰ τὴν ἔννοιαν δὲ ταύτην δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ σοφία τοῦ θεοῦ, τουτέστιν ἡ ὑπεράνθρωπος σοφία, ἔλαβεν ἐν τῷ Χριστῷ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ ὅτι ὁ Χριστὸς ὑπῆρξεν ἡ ὁδὸς τῆς σωτηρίας².

Θρησκευτικὴ ἐλευθερία.— Τὰ περὶ Ἰησοῦ ἐκκλησιαστικὰ δόγματα δὲν θέλει ὁ φιλόσοφος οὗτος μήτε νὰ ἀναγνωρίσῃ μήτε νὰ διαμφισβητήσῃ ὁμολογῶν εἰλικρινῶς ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ νοήσῃ αὐτά³. Παρατηρεῖ δὲ ὅτι πᾶσα θρησκεία εἶναι ἔργον πί-

1. Αὐτ. 1, 34 ἐξ. 2, 55.

2. Αὐτ. 1, 24.

3. Ἐνθ. ἄνωτ.— Ἐν τινι ἐπιστολῇ (Epist. 73) παρατηρεῖ ὅτι πρὸς σωτηρίαν οὐδεμία τὸ παράπαν εἶναι ἀνάγκη νὰ γινώσκωμεν τὸν Χριστὸν κατὰ τὴν σάρκα· ἄλλως δ' ὅμως ἔχει τὸ πρᾶγμα ὡς πρὸς τὸν αἰώνιον ἐκεῖνον υἱὸν τοῦ θεοῦ, τὴν αἰδίον δηλονότι τοῦ θεοῦ σοφίαν τὴν ἐν πᾶσι τοῖς οὐσιν ἀποκαλυπτομένην, μάλιστα δ' ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ νῷ καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ. Διότι οὐδεὶς δύναται νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν μακαριότητα ἄνευ ταύτης τῆς σοφίας, ἣτις μόνη διδάσκει τί εἶναι ἀληθὲς καὶ ψευδές, τί ἀγαθὸν καὶ κακόν.

Περὶ τοῦ δόγματος, καθ' ὃ ὁ θεὸς ἔλαβεν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἀποφαίνεται εἰλικρινῶς καὶ σαφῶς· « παρετήρησα, λέγει, διαρρήδην ὅτι δὲν γινώσκω, τί σημαίνει τοῦτο· ὁμολογῶ μάλιστα ὅτι φαίνεται μοι τόσον ἄτοπον, ὅσον καὶ τὸ λέγειν ὅτι ὁ κύκλος ἔλαβε τὴν φύσιν τοῦ τετραγώνου ».

Τέλος ῥητέον ἐνταῦθα ὅτι ὁ Σπινόζας ἐν τῇ « Θεολογικῇ καὶ πολιτικῇ πραγματείᾳ » εἰσήγαγε πρῶτος, ἀντὶ τῆς σχολαστικῆς ἢ δογματικῆς, τὴν ἱστορικὴν καὶ κριτικὴν μέθοδον εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἁγίων Γραφῶν καὶ ἰδίᾳ τῆς Π. Διαθήκης, ὡς τὴν μόνην ὀρθὴν καὶ σύμφωνον πρὸς τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν

στεως καὶ καρδίας καὶ ὡς τοιαύτη πρέπει νὰ εἶναι ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ πολιτείᾳ ὅλως ἐλευθέρα. Ἐπειδὴ δηλαδὴ τῆς θρησκείας τὴν οὐσίαν συνιστῶσιν οὐχὶ μᾶλλον ἐξωτερικαὶ πράξεις ἢ ἡ ἀπλότης καὶ ἀγαθότης τῆς ψυχῆς, διὰ τοῦτο ἡ θρησκεία δὲν ὑπάγεται εἰς δίκαιόν τι ἢ εἰς δημοσίαν αὐθεντίαν· καὶ εὐλόγως, ἀφοῦ αἱ τοιαῦται τῆς ψυχῆς διαθέσεις δὲν ἐμποιοῦνται ὑπὸ τοῦ κράτους τῶν νόμων οὐδὲ ὑπὸ δημοσίας ἀρχῆς καὶ αὐθεντίας καὶ ἀφοῦ οὐδεὶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαναγκασθῇ ὑπὸ τῶν νόμων νὰ γίνῃ μακάριος. Ἐκαστος ἔχει ἀπεριόριστον δικαίωμα νὰ κρίνῃ ἐλευθέρως περὶ τῆς θρησκείας καὶ νὰ ἐρμηνεύῃ τὰ δόγματα καθ' ὅνπερ αὐτὸς βούλεται τρόπον¹. Διεξοδικῶς δὲ δεικνύεται ὅτι οὔτε ἡ θεολογία πρέπει νὰ ὑπηρετῇ εἰς τὸν λόγον (τὴν λογικὴν, τὴν ἐπιστήμην) οὔτε ὁ λόγος εἰς τὴν θεολογίαν². ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐν ἐλευθέρᾳ πολιτείᾳ ἔχει δικαίωμα νὰ νοῆ ὅ,τι θέλει καὶ νὰ λέγῃ ὅ,τι νοεῖ· ὅτι οὐ μόνον ἡ πολιτεία ἀλλὰ καὶ ἡ πίστις (ἐκκλησία) ἐπιτρέπει ἐκάστῳ πλήρη ἐλευθερίαν εἰς τὸ νὰ φιλοσοφῇ καὶ νὰ φρονῇ ὅ,τι αὐτῷ δοκεῖ, καταδικάζει δὲ ὡς αἰρετικούς καὶ σχισματικούς μόνον τοὺς διαδίδοντας δοξασίας, αἵτινες ὀδηγοῦσιν εἰς παρανομίας καὶ διεγείρουσι μίση, ἔριδας καὶ διαμάχας³. Οὕτω δὲ πως τὴν θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν ὁ φιλόσοφος δὲν ἀπαιτεῖ, μετ' ἄλλων, ἀπλῶς ὡς ἀνάγκην (ὑποδειχθεῖσαν ἄλλως αὐτῷ ὑπὸ τῆς ἰδίας πικρᾶς πείρας), ἀλλὰ καὶ στηρίζει ἐπὶ λόγων ἐπιστημονικῶν³.

9. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ

Ἐπισκοποῦντες τὰ εἰρημένα παρατηροῦμεν ὅτι τὸ φιλοσόφημα τοῦ Σπινόζα ἦτο τὸ λογικὸν ἐπακολούθημα τῶν ἐμμέσως τε καὶ μάλιστα ἀμέσως προηγησαμένων διανοημάτων. Αἱ ἐν τῷ φιλοσοφήματι δηλαδὴ τοῦ Καρτεσίου ἀνακύπτουσαι δυσχέρειαι

σύνταξιν αὐτῶν· οὕτω δὲ ὑπέδειξε νέας μεθοδικὰς ἀρχάς, αἵτινες ἀνεφάνησαν μὲν ἐν τῷ 18ῳ ἠνθησαν δ' ἐν τῷ 19ῳ αἰῶνι.

1. Αὐτ. 7, 160 ἐξ.

2. Αὐτ. κεφ. 15.

3. Αὐτ. κεφ. 20. πρβλ. καὶ 14, 258.

ἀπήτουν τὴν ἄρσιν καὶ ἐπέβαλον τὴν τροπὴν τῆς διανοήσεως ἀπὸ τοῦ δυϊσμοῦ εἰς τὸν ἐνισμόν. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐπεφυλάσσετο εἰς τὸν Σπινόζαν, ὅστις ἐγίνωσκε τελείως, πλὴν τῆς ἄλλης παλαιότερας καὶ μάλιστα τῆς ἰουδαϊκῆς, τὴν καρτεσιακὴν φιλοσοφίαν· ἦτο φύσει πεπροικισμένος δι' ἰσχυρᾶς καὶ ἀνεξαρτήτου διανοίας καὶ ἐνεφορεῖτο ἐξαιρέτου θρησκευτικῆς διαθέσεως ἅτε ἐντραφεὶς μετ' εὐσεβείας ἐν τῇ μονοθεϊκῇ τῶν ὁμοεθνῶν θρησκείᾳ.

Τοιοῦτος ἀνὴρ ἦτο προωρισμένος νὰ ἐπιτελέσῃ μέγα ἀληθῶς ἔργον, καίπερ μὴ προτιθέμενος ἐξ ἀρχῆς σκοπὸν νὰ διανοίξῃ νέαν περίοδον ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ μηδὲ νὰ εἰσαγάγῃ νέας ἀρχάς, καθὰ δὴ ἐπεχείρησεν ὁ Καρτέσιος. Ὁρμησεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν οὐχὶ μᾶλλον ἐκ θεωρητικῆς διαθέσεως ἢ ἐκ θρησκευτικοῦ καὶ ἠθικοῦ πόθου πρὸς τὴν ὑπερτάτην μακαριότητα τὴν ποριζομένην διὰ τῆς ἀπολαύσεως τοῦ ἀκροτάτου ἀγαθοῦ¹.

Ἐντεῦθεν νοεῖται ἡ αἰτία, δι' ἣν ὁ Σπινόζας ἔθηκε κυριωτάτην ἐννοιαν τοῦ ἑαυτοῦ συστήματος τὴν ἐννοιαν τῆς ἀπολύτου καὶ ἀπείρου οὐσίας τοῦ θεοῦ. Ἡ οὐσία αὕτη εἶναι ἡ ἀρχέγονος καὶ μοναδικὴ οὐσία, αὐτοτελής καὶ ἀνεξάρτητος, ἀδιόριστος καὶ ἄπειρος, περιλαμβάνουσα ἐν ἑαυτῇ πάντα καὶ παράγουσα αὐτὰ κατὰ τινὰ ἐσωτερικὴν ἀνάγκην. Νοεῖται δὲ συνήθως ὡς ἀνάλογος πρὸς τὸν χῶρον· ὅπως τὰ γεωμετρικὰ σχήματα ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ χώρου καὶ μόνον ἐν αὐτῷ εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχωσιν, οὕτω φαίνονται τῷ Σπινόζᾳ πάντα τὰ κατὰ μέρος ὄντα ὡς μορφαὶ ἐνυπάρχουσαι ἐν

---

1. Ὅτι ἀφορμὴ σπουδαία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Σπινόζα ἦτο ἡ ἀνάγκη ἐπιτεύξεως ψυχικῆς γαλήνης, μαρτυρεῖ μάλιστα ἡ εἰσαγωγή τῆς « Θεολογικῆς καὶ πολιτικῆς πραγματείας ». Ἐνταῦθα διηγεῖται ὁ φιλόσοφος ζωηρῶς, τίνι τρόπῳ προῆλθεν εἰς τὴν πεποίθησιν ὅτι εἶναι ἀβέβαια καὶ μάταια τὰ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων συνήθως ἐκλαμβάνόμενα ὡς ἀγαθὰ, ἀπόλαυσις καὶ πλοῦτος καὶ τιμὴ· ζητήσας δὲ βέβαιον καὶ ἀληθὲς ἀγαθὸν εὔρε, μετὰ πολλὰς πλάνας καὶ ἐρεῦνας, τὴν γαλήνην τῆς ψυχῆς. Οὐχὶ τὸ ψυχρὸν ἀπλῶς θεωρητικὸν διαφέρει πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀλλὰ κυρίως ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ διάθεσις παρῶρμα τὸν ἄνδρα εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ζήτησιν· ἡ φιλοσοφία ἐφαίνετο αὐτῷ ὡς θρησκευτικὴ ἀνάγκη, ὡς πλήρωσις πόθου πρὸς τὴν αὐτογνωσίαν καὶ τὴν ψυχικὴν ἡρεμίαν καὶ γαλήνην.

τῇ θείᾳ οὐσίᾳ· καὶ ὅπως οἱ μαθηματικοὶ τύποι καὶ νόμοι δὲν ὑπάρχουσιν ἄνευ τοῦ χώρου, οὕτω καὶ τὰ ὄντα δὲν ὑπάρχουσιν ἄνευ τοῦ θεοῦ, ἐν ᾧ εὐρίσκονται καὶ δι' οὗ νοοῦνται. Πλὴν ἡ παραβολὴ αὕτη δὲν εἶναι κατὰ πάντα εὐστοχος· διότι ἡ σπινοζικὴ οὐσία δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῆ ὡς τι ἀπλοῦν καὶ μεταφυσικὸν κενόν, ὡς τι νεκρὸν καὶ ἀδρανές (καθὰ συνήθως ἐκλαμβάνεται) ἀλλὰ πᾶν τοῦναντίον ὡς ζῶν καὶ ἐνεργοῦν· εἶναι ἀπόλυτος ἐνέργεια καὶ δύναμις, δύναμις δ' ὅμως ἐνεργοῦσα οὐχὶ κατὰ σκοπὸν ἀλλὰ κατ' ἐσωτερικὴν ἀνάγκην, εὐμοῖρος δὲ νοήσεως καὶ αὐτογνωσίας· συνέστηκεν ἐκ μυρίων ἐνεργειῶν καὶ δυνάμεων, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὰ ἀπαραίτητα αὐτοῦ προσόντα, τὰ κατηγορήματα.

Κατηγορήματα καὶ τρόποι.— Τὰ κατηγορήματα (attributa) εἶναι αἱ ἄπειροι τῆς θείας ὑποστάσεως (οὐσίας) ιδιότητες, ὧν ἐκάστη ἐμφαίνει ἐν μέρει τὴν οὐσίαν ἐκείνην καὶ εἶναι ὡσαύτως ἀίδιος καὶ ἄπειρος, πλὴν οὐχὶ ἀπολύτως ἀλλὰ μόνον ἐν τῷ οἰκείῳ γένει ἄπειρος. Εἶναι δὲ τὰ κατηγορήματα πραγματικὰ (οὐχὶ μόνον τῆς νοήσεως ἡμῶν τρόποι καὶ μορφαί)· ἐμφαίνουσιν ἕκαστον ὠρισμένον εἶδος ὑπάρξεως καὶ ἐκφράζουσιν ἅπαντα τὴν ἀίδιον καὶ ἄπειρον οὐσίαν. Πρὸς δ' ἔτι εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἀναλλοίωτα καὶ ὡς ἀνήκοντα εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν οὐσίαν ἀποτελοῦσιν ἐνότητα¹. Νοοῦνται μὲν δηλαδὴ καθ' ἑαυτὰ καὶ δὲν δρῶσιν ἐπ' ἀλλήλα· ἀλλ' ὡς ὄντα τῆς αὐτῆς ὑποστάσεως κατηγορήματα εἶναι ἠνωμένα καὶ ἐνεργοῦσιν ὁμοῦ ἐν ἐκάστῳ φαινομένῳ· ὅπου ἄρα ὑπάρχει ἕκτασις, ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ νόησις καὶ τὰνάπαλιν. Τέλος δ' εἶναι τὰ κατηγορήματα κατ' ἀριθμὸν ἄπειρα, ἀλλ' ἡμῖν γέ ὑπάρχουσι προσιτὰ καὶ ἀντιληπτὰ μόνον δύο, ἡ νόησις καὶ ἡ ἕκτασις. Ἡ μὲν ἕκτασις εἶναι ἀδρὰ καὶ συνεχῆς ὕλη, ἄπειρος καὶ μοναδικὴ καὶ διὰ τοῦτο ἀδιαίρετος, ἡ δὲ νόησις εἶναι

---

1. Τὰ κατηγορήματα ἀποτελοῦσιν ἐν τῷ θεῷ ἐνότητα· ἀλλὰ καθ' ἑαυτὰ εἶναι χωριστὰ καὶ διάφορα ἀλλήλων. Τὸ παλαιὸν καὶ συχνάκις ἐπαναλαμβανόμενον δόξασμα, καθ' ὃ ὁ Σπινόζας εἶναι φιλόσοφος τῆς ἀδιαφορίας, τῆς ταυτότητος δηλονότι τῶν διαφορῶν, εἶναι ἀνυπόστατον.

ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ, ὡς εἶναι ἡ δύναμις καὶ ἐνέργεια, εἶναι ὁ ἄπειρος νοῦς¹.

Ἐπάρχουσα ἡ θεία οὐσία τὸ μὲν λογικὴ τὸ δὲ φυσικὴ αἰτία παρίσταται ὡς ὁ φορεὺς καὶ ἡ ἐνδόμυχος ἀρχὴ πάντων· ἐνεργεῖ μὲν, ὡς εἶδομεν, κατ' ἐσωτερικὴν ἀνάγκην καὶ ἄνευ σκοποῦ, πλὴν ἡ τοιαύτη ἐνέργεια δὲν εἶναι ἀνεπίγνωστος ἀλλὰ τὸναντίον συνειδητή, ὡς προϊούσα δ' ἐκ τελειοτάτης αἰτίας εἶναι τελεία. Ἐκδηλοῦται δὲ ἡ θεία οὐσία οὐ μόνον διὰ τῶν ἀπείρων κατηγορημάτων ἀλλὰ καὶ διὰ μυρίων μορφῶν, τῶν τρόπων. Πλὴν τῆς οὐσίας δηλαδή (τοῦ θεοῦ) καὶ τῶν κατηγορημάτων ὑπάρχουσιν ὡς πάθη ἢ συμβεβηκότα ἐκείνης (τῆς θείας ὑποστάσεως) οἱ τρόποι, νοούμενοι καὶ εὐρισκόμενοι μόνον ἐν αὐτῇ, ἧς εἶναι καταστάσεις.

Οἱ τρόποι (modi) δὲν εἶναι αὐτοτελεῖ καὶ αὐθυπόστατα ὄντα ἀλλὰ πεπερασμένοι μορφαὶ τῶν ἀπείρων κατηγορημάτων, δι' ὧν ὑπάρχουσι καὶ νοῦνται· εἶναι τὰ μυρία πρόσωπα καὶ πράγματα, εἰς ἃ ἀνήκει πεπερασμένη καὶ παροδικὴ ὕπαρξις. Οὗτοι φανεροῦσι καὶ ἐκδηλοῦσι τὴν θείαν ὑπόστασιν οὐχὶ ἀϊδίως καὶ ἀπείρως, καθὰ τὰ κατηγορήματα, ἀλλὰ κατὰ τρόπον πεπερασμένον καὶ παροδικόν· εἶναι ἄρα παροδικαὶ μορφαὶ τῆς ἀναλλοιώτου οὐσίας, γεννώμεναι καὶ ὕστερον ἀφανιζόμεναι ὡς τὰ κύματα ἐπὶ τῆς θαλάσσης. Τοῦ μὲν κατηγορήματος τῆς ἐκτάσεως τρόποι εἶναι τὰ καθ' ἕκαστον σώματα, τοῦ δὲ τῆς νοήσεως αἱ ἔννοιαι (ἰδέαι, ψυχαί).

Οἱ τρόποι τοῦ αὐτοῦ κατηγορήματος, ὅσον καὶ ἂν προσπίπτωσιν ὡς τυχαῖοι, συνάπτονται μὲν πρὸς ἀλλήλους ὡς μέλη τῆς αὐτῆς ἀπείρου ἀλύσεως, ἀντιστοιχοῦσι δὲ πρὸς τοὺς τρόπους τῶν ἄλλων (μυρίων) κατηγορημάτων· καὶ τοῦτο εὐλόγως καὶ ἀναγκαίως, ἀφοῦ πάντες οἱ τρόποι εἶναι ὡσαύτως ἐκδηλώσεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς οὐσίας. Τὰς σειρὰς δὲ πάλιν τῶν ὁμοειδῶν τρόπων ποιοῦσιν

---

1. Καὶ ὁμως, παρὰ ταῦτα, διακρίνεται ὁ θεῖος νοῦς ἀπὸ τῆς νοήσεως ὡς κατηγορήματος. Ὁ ἄπειρος νοῦς, ἡ ἰδέα τοῦ θεοῦ, συμπίπτει πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν καὶ εἶναι ὁ φορεὺς τῶν κατηγορημάτων τε καὶ τῶν τρόπων (ὡς ἰδεῶν), ἐνῶ ἡ νόησις ὡς κατηγορήμα εἶναι μία τῶν ἀπείρων τοῦ θεοῦ ιδιοτήτων.

ἄλλοι τρόποι, ἄπειροι ὅμως οὗτοι τρόποι, οἵτινες ἐκ τοῦ θεοῦ ἢ ἐκ τῶν κατηγορημάτων προερχόμενοι παράγουσι μὲν τὴν συνάφειαν τῶν πεπερασμένων τρόπων καὶ τὴν ἐνότητα αὐτῶν, χρησιμεύουσι δὲ τρόπον τινὰ ὡς διάμεσα, ἄγοντα εἰς ἀναφορὰν τοὺς πεπερασμένους τρόπους πρὸς τὴν θείαν ὑπόστασιν. Τοιοῦτοι ἄπειροι τρόποι εἶναι εἰς μὲν τὸ κατηγορηματικὸν τῆς νοήσεως ὁ ἄπειρος νοῦς, εἰς δὲ τὸ κατηγορηματικὸν τῆς ἐκτάσεως ἡ κίνησις.

Θεὸς καὶ κόσμος.— Ὁ θεὸς μετὰ τῶν κατηγορημάτων παρίσταται ὡς δρῶσα, ἐνεργοῦσα καὶ δημιουργοῦσα Φύσις (*Natura naturans*), ἐνῶ τὸ σύνολον τῶν πεπερασμένων ὄντων, ἡ περίληψις τῶν ἐνεργημάτων ἐκείνου, εἶναι ἡ παραγομένη καὶ δημιουργουμένη Φύσις (*Natura naturata*). Ἡ ἐνεργοῦσα Φύσις εἶναι ὁ θεὸς ὡς ἄπειρος δύναμις καὶ ἐνέργεια, ἡ δὲ ἐνεργουμένη Φύσις εἶναι ὁ θεὸς ὡς τὸ ἄπειρον κράτος τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτοῦ. Ὁ θεὸς εἶναι ἡ μοναδικὴ οὐσία, οἱ δὲ τρόποι ἐνυπάρχουσι πάντες ἐν τῇ οὐσίᾳ ταύτῃ. "Ὅ,τι ἄρα ὑπάρχει, ἐν τῷ θεῷ ὑπάρχει καὶ οὐδὲν δύναται ἄνευ τοῦ θεοῦ μήτε νὰ ὑπάρχη μήτε νὰ νοῆται. Τὰ πάντα προέρχονται ἐκ τῆς θείας ὑποστάσεως καὶ ἐνυπάρχουσιν ἐν τῷ θεῷ. "Ὡστε ὁ θεὸς δὲν εἶναι ὁ ὑπὲρ τὸν κόσμον δημιουργὸς τούτου καὶ διάφορος αὐτοῦ, δὲν εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ἀλλ' ἡ ἐνδοτάτη καὶ ἐσωτερικὴ αἰτία πάντων. Ἐν ἄλλοις λόγοις θεὸς καὶ κόσμος δὲν εἶναι διάφορα ἀλλήλων, ἀλλὰ συμπίπτουσιν εἰς τὸ αὐτό.

Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται φανερόν ὅτι ὁ θεὸς τοῦ Σπινόζα δὲν ὁμοιάζει, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, πρὸς τὸν κοινῇ ὑφ' ἡμῶν νοούμενον θεόν, τὸν χριστιανικὸν δηλονότι θεόν. Καὶ ὅμως ὁ φιλόσοφος προθυμεῖται νὰ ὑπομνήσῃ τὴν οἰκείαν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου διδασκαλίαν, ὡσεὶ αὕτη ἦτο ὁμόλογος πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ θεωρίαν. Λέγει δηλαδὴ ὅτι καὶ κατὰ τὸν Παῦλον καὶ κατ' ἀρχαίους φιλοσόφους ὁ θεὸς εἶναι οὐχὶ ἐξωτερικὴ ἀλλ' ἐσωτερικὴ καὶ ἐγκόσμιος αἰτία (*causa immanens*), ὅτι πάντα ὑπάρχουσιν ἐν τῷ θεῷ καὶ κινουῦνται ἐν τῷ θεῷ¹. Πλὴν ὅμως ὑπάρχει ἐνταῦθα ἰκανὴ διαφορά.

1. Epist. 73 « Deum omnium rerum causam immanentem, ut ajunt, non vero transeuntem statuo. Omnia, inquam, in Deo esse et in Deo

Διότι ὁ χριστιανικὸς θεὸς ὑπάρχει μὲν πανταχοῦ παρῶν καὶ πληροῖ τὰ πάντα διὰ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ (κατὰ τρόπον τινὰ πανθεϊκόν), ἀλλ' ἅμα ὑπάρχει ἔξω τοῦ κόσμου, δημιουργὸς ὧν καὶ κυβερνήτης καὶ προνοητῆς αὐτοῦ, πάντως δ' εἶναι διάφορος τοῦ κόσμου ὅπερ δὴ ὁ Σπινόζας δὲν παραδέχεται¹.

Ὅπως ἂν ἔχη, πάντα προέρχονται ἐκ τοῦ θεοῦ ὡς λογικὴ τις καὶ φυσικὴ ἀκολουθία αὐτοῦ. Καὶ ἐπειδὴ ὁ θεὸς ὑπάρχει ἢ ἐσωτερικὴ αἰτία τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς φύσεως πάντων, ἔπεται ὅτι ἕκαστον, ἐν τῇ ὑπάρξει καὶ τῇ ἐνεργείᾳ αὐτοῦ, καθορίζεται ἀναγκαίως ὑπὸ τοῦ θεοῦ. Οὐδὲν ὑπάρχει ἐν τῷ κόσμῳ τυχαῖον, ἀλλὰ πάντα εἶναι καθωρισμένα πρὸς ὑπαρξιν καὶ ἐνέργειαν κατὰ τὴν ἀνάγκην τῆς θείας φύσεως. Πᾶσα ἄρα ὑπαρξίς καὶ τάξις τῶν ὄντων εἶναι ὅλως ἀναγκαία· οὐδ' ἦτο δυνατόν τὰ πράγματα νὰ παραχθῶσι κατ' ἄλλον τρόπον ἢ κατ' ἄλλην τάξιν ἢ καθ' ἣν παρήχθησαν.

Ἄλλ' ἐν τῷ κράτει τῆς ἀνάγκης οὐδεμίαν ἔχει βεβαίως θέσιν ἢ ἐλευθερία καὶ μετ' αὐτῆς ἢ σκοπιμότης. Ἀναιρουμένης δὲ τῆς ἐννοίας τοῦ σκοποῦ συναναιροῦνται αἱ διακρίσεις καὶ διαφοραὶ τῶν πραγμάτων, ὡς κανονιζόμεναι καὶ μετρούμεναι πᾶσαι κατὰ τὸ μέτρον τοῦ σκοποῦ· ἀγαθὸν καὶ κακόν, καλὸν καὶ αἰσχρὸν καὶ τὰ τοιαῦτα δὲν δηλοῦσι τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων ἀλλὰ τὴν κατάστασιν τοῦ ἐγκεφάλου ἐκάστου.

Ὅπωςδὴποτε τοῦτο εἶναι τὸ μάλιστα σημαντικόν, ὅτι θεὸς καὶ κόσμος δὲν εἶναι δύο διάφορα ἀλλ' ἐν καὶ τὸ αὐτὸ ὄν κατὰ δύο ὄψεις σκοπούμενον· ἐκεῖνος μὲν εἶναι ἢ ἀίτιος αἰτία, οὗτος δὲ τὸ ἀίτιον ἀποτέλεσμα· ἐκεῖνος εἶναι ἢ « δημιουργοῦσα φύσις » οὗτος δὲ ἢ « δημιουργουμένη φύσις »· ἐκεῖνος ἢ ἀπόλυτος οὐσία, οὗτος δὲ τὸ σύνολον τῶν τρόπων τῶν θείων κατηγορημάτων. Τὸν θεὸν ἐκφαίνουσιν ἀμέσως μὲν τὰ κατηγορήματα, ἐμμέσως δὲ οἱ τρόποι, ψυχαὶ δηλονότι καὶ σώματα. Καὶ ἀνήκουσι μὲ ταῦτα (σώματα καὶ ψυχαὶ) εἰς δύο διάφορα κατηγορήματα, ἀλλ' ἐνέχουσι μίαν

---

moveri cum Paulo affirmo ».

1. Ὅλως εἰπεῖν, ἡ χριστιανικὴ θεωρία εἶναι κατ' οὐσίαν δυϊστικὴ, ἐνῶ ἡ σπινοζικὴ φιλοσοφία εἶναι γνησίως καὶ σφόδρα πανθεϊκὴ.

καὶ τὴν αὐτὴν οὐσίαν. Διὸ καὶ συνάπτονται πρὸς ἄλληλα καὶ συναποτελοῦσι τὰ καθ' ἕκαστον ὄντα· ἀλλὰ δὲν ἐπενεργοῦσιν ἐπ' ἄλληλα οὐδ' ἐρμηνεύονται ἐξ ἀλλήλων· τὰ σώματα παράγονται καὶ ἐρμηνεύονται ἐξ ἐτέρων σωμάτων, τὰ δὲ πνεύματα ἐξ ἐτέρων πνευμάτων. Πάντα τὰ μερικὰ καὶ καθ' ἕκαστον ὄντα ἀνήκουσιν ὡς τρόποι εἰς ἀμφοτέρω τὰ κατηγορήματα (νόησιν καὶ ἔκτασιν)· εἰς ἐκεῖνα δὲ καταλέγεται, φυσικῶ τῷ λόγῳ, καὶ ὁ ἄνθρωπος.

2. Ἀνθρωπολογία.—Ὁ ἄνθρωπος συνίσταται ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος. Τὸ μὲν σῶμα εἶναι περίπλοκον, ἐκ πλείστων συνιστάμενον ἀτόμων, ἡ δὲ ψυχὴ εἶναι ἰδέα (ἔννοια, γνῶσις) τοῦ σώματος (*idea corporis*), τουτέστι τὸ σύνολον τῶν παραστάσεων καὶ τῶν ἄλλων πρὸς τὸ σῶμα ἀντιστοιχουσῶν ψυχικῶν καταστάσεων. Τὸ σῶμα ἀνήκει, ὡς τρόπος, εἰς τὸ κατηγορήμα τῆς ἐκτάσεως (*attributum extensionis*), ἡ δὲ ψυχὴ εἰς τὸ τῆς νοήσεως (*attributum cogitationis*). Καὶ ὅπως τὰ κατηγορήματα πάντα, οὕτω καὶ οἱ τρόποι πάντες ἀνήκουσιν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν οὐσίαν. Ψυχὴ ἄρα καὶ σῶμα δὲν διαφέρουσιν ἐπ' ἀληθείας ἀλλήλων, ἀλλ' εἶναι κατὰ βάθος τὸ αὐτό, ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα κατὰ διάφορον ὄψιν σκοπούμενον, ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, εἶναι διάφοροι ἀπόψεις τοῦ αὐτοῦ ὄντος, καθ' ὅσον θεωρεῖται ἔσωθεν ἢ ἔξωθεν. Τὸ σῶμα εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς ψυχῆς, ἡ φυσικὴ δηλονότι ἀποψὶς αὐτῆς ταύτης τῆς οὐσίας, ἣτις ὑποκειμενικῶς ἐμφανίζεται ὡς ψυχὴ. Ὑπόκειται λοιπὸν βᾶσις ἢ αὐτὴ οὐσία, ἧς ψυχὴ καὶ σῶμα εἶναι διττὴ ἔκφρασις¹.

Ἐκδεχόμενος ὁ Σπινόζας τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα ὡς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἀποκλείει, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Καρτέσιον, πᾶσαν ἐπάλληλον ἐνέργειαν αὐτῶν, πᾶσαν δηλονότι ἀμοιβαίαν ἐπίδρασιν τῶν δύο σειρῶν, τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς ὑλικῆς. Οὔτε τὸ σῶμα δύναται νὰ καθορίζη ἐν τῇ ψυχῇ τὴν νόησιν οὔτε ἡ ψυχὴ ἐν τῷ

1. Eth. 2,20, schol. « *Idea mentis [δηλαδή τὸ σῶμα] et ipsa mens [ἡ ψυχὴ] una eademque est res. Σῶμα καὶ ψυχὴ εἶναι *unum et idem in dividuum*, quod jam sub Cogitationis, jam sub Extensionis attributo concipitur ».*

σώματι τὴν κίνησιν· διότι ἡ νόησις δύναται νὰ τροποποιῆται μόνον ὑπὸ τῆς νοήσεως, αἱ δὲ κινήσεις τῶν σωμάτων μόνον ὑπ' ἄλλων σωμάτων εἶναι δυνατὸν νὰ παράγονται. Οὕτω τίθεται ἐκποδὼν ἡ περὶ ἐπαλλήλου ἐπιδράσεως σώματος καὶ ψυχῆς θεωρία καὶ ἀντ' αὐτῆς νοεῖται ἀναγκαῖα ἡ προσάλληλος ἀντιστοιχία ψυχικῶν φαινομένων καὶ σωματικῶν γεγονότων. Ἡ θεωρία αὕτη τῆς προσαλλήλου ἀντιστοιχίας, καθ' ἣν ἡ σειρά τῶν σωμάτων (σωματικῶν καταστάσεων) καὶ ἡ σειρά τῶν ἰδεῶν εἶναι μὲν ἀνεξάρτητοι ἀπ' ἀλλήλων ἀλλ' ὅλως ἀντίστοιχοι, ὑπῆρξεν ἀξία λόγου καὶ εἶναι τὰ μάλιστα ὁμολογος πρὸς τὰς ὄντολογικὰς τοῦ φιλοσόφου ἀρχάς.

Ἡ γ ν ῶ σ ι ς.—Ἰδία τῆς ψυχῆς ἐνέργεια εἶναι ἡ γ ν ῶ σ ι ς, ἥτις εἶναι τότε ἀληθής, ὅταν τυγχάνῃ οὔσα σύμμετρος καὶ σύμφωνος (*adaequata*) πρὸς τὰ οἰκεῖα ἀντικείμενα, ἥτοι ὅταν παριστᾷ αὐτὰ ἀκριβῶς· τότε δ' εἶναι σαφῆς καὶ ἐναργής. Ἐν ἐναντία περιπτώσει ἡ γνῶσις εἶναι ψευδής, ἀσαφῆς καὶ συγκεχυμένη. Κατὰ λόγον δὲ τῆς σαφηνείας ἢ τῆς ἀσαφείας διακρίνονται τρία γνώσεως εἶδη. Κατὰ τὸ πρῶτον καὶ κατώτατον εἶδος ἡ γνῶσις γίνεται διὰ τῶν κατ' αἴσθησιν παραστάσεων καὶ εἶναι ἀτελής· διότι ἐμφαίνει τὰ πράγματα κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν καὶ τυχαίαν αὐτῶν σχέσιν, οὐχὶ δὲ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν καὶ καθολικὴν ἀλληλουχίαν. Ἐνταῦθα ἀνήκουσι καὶ αἱ διὰ τῶν γενικῶν ἢ καθολικῶν ἐννοιῶν προσγινόμεναι γνῶσεις, αἵτινες δηλοῦσι τῆς φαντασίας μᾶλλον δημιουργήματα ἢ ἀληθινὰ ὄντα.

Ἐπερτέρῃ εἶναι ἡ κατὰ λόγον γ ν ῶ σ ι ς, καθ' ἣν συνάγεται ἡ ἀλήθεια διὰ συλλογισμῶν, ἐμμέσως καὶ ἐπὶ τῇ βάσει κοινῶν ἐννοιῶν (τῆς ἐκτάσεως, τῆς νοήσεως, τῆς ἀπείρου φύσεως τοῦ θεοῦ). Ἡ τοιαύτη γνῶσις εἶναι σαφῆς καὶ δεικνύει τὴν αἰτίαν καὶ τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων· θεωρεῖ τὰ ὄντα ὡς ἀναγκαῖα καὶ ἐν τῇ ἐσωτερικῇ αὐτῶν συναφείᾳ, ὡς ἀίδια ἄρα προϊόντα τῆς μιᾶς καὶ μόνης οὐσίας, ἐπέκεινα τόπου καὶ χρόνου, ὑπὸ τὸ φῶς τῆς αἰωνιότητος (*sub quadam aeternitatis specie*).

Τέλος δὲ τὸ τρίτον καὶ ἀνώτατον τῆς γνώσεως εἶδος, ἡ ἐποπτικὴ ἢ ἐνορατικὴ γνῶσις, δεικνύει ἀμέσως (ἄνευ

συλλογισμῶν) τὸν θεὸν καὶ πάντα τὰ ὄντα· χωρεῖ ἀπὸ τῆς σαφοῦς γνώσεως τοῦ θεοῦ εἰς τὴν τελείαν γνῶσιν τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων ἀσχέτως πρὸς τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον, πορίζει δὲ τὴν γαλήνην καὶ μακαριότητα τῆς ψυχῆς. Διὰ τῆς τελείας γνώσεως κατανοοῦμεν ὅτι π ἄ ν τ α ἀπορρέουσιν ἐκ τῆς ἀνάγκης τῆς θείας οὐσίας καὶ γίνονται συνωδὰ πρὸς τοὺς αἰωνίους νόμους καὶ κανόνας τῆς Φύσεως. Διὰ τῆς τοιαύτης γνώσεως ἀπαλλαττόμεθα τῶν παθῶν, μανθάνομεν τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸν θεὸν καὶ ἀγαπῶμεν αὐτόν, ἥτις ἀγάπη εἶναι ἡ μεγίστη εὐτυχία¹.

Ἡ πλάνη ἢ τὸ ψεῦδος ἔχει αἰτίαν τὴν ἔλλειψιν σαφηνείας τῶν ἰδεῶν (παραστάσεων) καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὴν ἀσυμφωνίαν αὐτῶν πρὸς τὰ οἰκεῖα ἀντικείμενα· προϋποθέτει μὲν ποιάν τινα γνῶσιν ἀλλὰ ταύτην ἀσαφῆ καὶ συγκεχυμένην. Κριτήριον δὲ τῆς ἀληθείας εἶναι ἡ ἐνάργεια καὶ σαφήνεια τῶν ἐννοιῶν· ὁ ἔχων ἀληθῆ ἐννοιαν γινώσκει συγχρόνως ὅτι αὕτη εἶναι ἀληθής, ἔχει δηλονότι ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας· ἡ ἀλήθεια « εἶναι γνώμων ἑαυτῆς καὶ τοῦ ψεύδους », ἀποκαλύπτει αὐτὴ ἑαυτήν, καθ' ὄνπερ τρόπον « τὸ φῶς ἀποκαλύπτει ἑαυτὸ καὶ τὸ σκότος ».

Σ υ ν α ι σ θ ῆ μ α τ α καὶ π ά θ η. Ἡ β ο ύ λ η σ ι ς.— Εἰς τὰς ἀσαφεστέρας ἢ σαφεστέρας παραστάσεις (ἐννοίας) ἀντιστοιχοῦσι ψυχικαὶ διαθέσεις, δυσάρεστοι ἢ εὐάρεστοι, αἵτινες χαρακτηρίζονται ὡς συναισθήματα καὶ πάθη, δηλωτικά τῆς ψυχικῆς καὶ σωματικῆς καταστάσεως. Εἶναι δὲ ταῦτα ἀπότοκα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ ἔχουσιν ὠρισμένα αἴτια, ἅτινα χρήζουσιν ἐρεῦνης. Θεωρῶν ὁ φιλόσοφος τὰ συναισθήματα καὶ πάθη οὐχί, καθὰ οἱ πολλοὶ ἐποίουν, ὡς ἐλαττώματα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀλλ' ὡς ιδιότητας αὐτῆς διέλαβε περὶ ἐκείνων διεξοδικῶς καὶ μετὰ πολλῆς πρωτοτυπίας ὡς ἀναγκαίων τοῦ ἀνθρώπου καταστάσεων.

Πρὸς κατανόησιν τῶν συναισθημάτων καὶ παθῶν ἐπάναγκες

1. Σημειῶδες ὅτι ἐν τῇ Ἠθικῇ γίνεται λόγος ἀπλῶς περὶ ἐνορατικῆς γνώσεως, οὐδαμοῦ δὲ περὶ « μυστικῆς ἐνώσεως » τῆς ψυχῆς μετὰ τοῦ θεοῦ (ὡς τινες πλημμελῶς ὑπολαμβάνουσι). Λέγεται δ' ἐκεῖ ὅτι μετὰ θάνατον τὸ τέλειον καὶ λογικὸν μέρος τῆς ψυχῆς θὰ εἶναι ἀθάνατον (5,40, corol.).

νά ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν τάσιν τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ψυχικοῦ ὀργανισμοῦ πρὸς διατήρησιν καὶ τελείωσιν. Ἡ τοιαύτη τάσις καλεῖται ὄ ρ ε ξ ι ς μὲν ὅταν ἀναφέρηται εἰς τὴν ψυχὴν ἅμα καὶ εἰς τὸ σῶμα, β ο ὑ λ η σ ι ς δὲ ὅταν ἀναφέρηται εἰς μόνην τὴν ψυχὴν· ἡ δὲ συνειδητὴ ὄρεξις γίνεται « ἐπιθυμία »¹. Τὸ πρῶτως καὶ ἀρχῆθεν ποθητὸν εἶναι ἡ διατήρησις καὶ ἡ τελείωσις τῆς ἰδίας ἡμῶν ὑπάρξεως. Καὶ τὸ μὲν προάγον αὐτὴν ὀνομάζομεν ἀ γ α θ ὄ ν, τὸ δὲ κωλύον κ α κ ὄ ν· οὕτω τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακὸν εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὴν ἔφεσιν καὶ ἐπιθυμίαν ἐκάστου. "Ο,τι αὐξάνει τὴν πρὸς ἐνέργειαν δύνάμιν τοῦ σώματος καὶ τὴν νοητικὴν ἰκανότητα τῆς ψυχῆς, διεγείρει χ α ρ ἄ ν· ἐκ τοῦ ἐναντίου δὲ ὅ,τι ἐλαττοῖ ἐκεῖνα, προξενεῖ λ ὑ π η ν. Ἐπιθυμία καὶ χαρὰ καὶ λύπη εἶναι αἱ πρῶται καὶ κυριώταται ἀρχαί, ἐξ ὧν ἐκπηγάζουσι τὰ παντοῖα τῆς ψυχῆς συναισθήματα καὶ πάθη. Καὶ εἶναι μὲν ταῦτα δυσἀρίθμητα, διαφέρουσι δὲ ὡς πρὸς τὸ διεγεῖρον αὐτὰ ἀντικείμενον καὶ κατὰ τὸ συναισθανόμενον ὑποκείμενον· εὐλόγως, ἀφοῦ καὶ οἱ ἄνθρωποι ἕκαστοι συναισθάνονται ἄλλοι ἄλλως τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον πρὸς δ' ἔτι ὁ αὐτὸς ἄνθρωπος δὲν διατίθεται πάντοτε ὁμοίως πρὸς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα.

Πλὴν τῶν συνήθων συναισθημάτων καὶ τῶν ἄλλων τῶν λεγομένων μ ε ι κ τ ῶ ν, καθ' ἃ ὑπὸ τῆς αὐτῆς αἰτίας διεγείρονται ἀντίθετα συναισθήματα (χαρὰ ἅμα καὶ λύπη)· πλὴν τούτων πάντων, ἄτινα εἶναι κυρίως πάθη καὶ παθήματα τῆς ψυχῆς, ὑπάρχουσι καὶ ἕτερα συναισθήματα ἀνώτερα, τὰ ἐ ν ε ρ γ η τ ι κ ἄ. Ταῦτα γεννῶνται, ὅταν ἡ ψυχὴ ἐνεργῇ, τουτέστιν ὅταν λαμβάνη σαφεῖς καὶ ἐναργεῖς ἐννοίας καὶ λαμβάνουσα αὐτὰς ἐμφαίνῃ τὴν οὐσίαν καὶ δύνάμιν αὐτῆς· τοιαῦτα συναισθήματα εἶναι ἡ εὐψυχία καὶ ἡ μεγαθυμία μετὰ τῶν οἰκείων εἰδῶν (ὡς ἡ ἐγκράτεια, ἡ νηφαλιότης, ἡ μετριοφροσύνη, ἡ ἐπιείκεια καὶ ἄλλα).

---

1. Ὁρμώμενος ὁ Σπινόζας ἀπὸ τῆς κοινῆς τάσεως σώματος καὶ ψυχῆς πρὸς διατήρησιν καὶ ἐμμονὴν ἐν τῇ οἰκείᾳ φύσει, προβαίνει εἰς λεπτομερῆ περιγραφὴν τῶν ψυχικῶν καταστάσεων καὶ εἰσέρχεται εἰς ψυχολογικὰς ἀναλύσεις ἐκ τῶν εὐφρεστώτων καὶ βαθυτάτων.

Ἡ λεγομένη ἐλευθερία.—Ἡ δὲ βούλησις εἶναι κατ' οὐσίαν ἢ αὐτὴ πρὸς τὴν νόησιν, τρόπος τις αὐτῆς, καὶ τείνει, ὡς ἤδη ἐλέχθη, εἰς διατήρησιν καὶ προαγωγὴν ἑαυτῆς. Ὡς τάσις ἔχει πάντοτε αἰτίαν καὶ εἴτε ὑπ' ἐξωτερικῆς αἰτίας κινεῖται εἴτε ὑπὸ τῆς ἐνδομύχου ἡμῶν φύσεως, εἶναι ἀναγκαστὴ καὶ οὐχὶ ἐλευθέρη. Ἄν δὲ νομίζωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς ἐλευθέρους, αἴτιον εἶναι τὸ ὅτι ἔχομεν ἐπίγνωσιν τῶν πράξεων ἡμῶν (γινώσκουμεν ὅτι ἡμεῖς εἴμεθα οἱ πράττοντες), ἐνῶ ἀγνοοῦμεν τὰς εἰς πράξιν τινα ἢ ἐνέργειαν κινούσας ἡμᾶς αἰτίας. Ἡ ἄρνησις τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως εἶναι ὁμολογος πρὸς τὴν ὄντολογικὴν τοῦ φιλοσόφου ἐκδοχὴν, καθ' ἣν πάντα προέρχονται ἀφύκτως ἐκ τῆς ἀνάγκης τῆς θείας φύσεως. Αὕτη δὲ δὲν ἐνεργεῖ κατὰ σκοπὸν ἀλλὰ κατὰ τινα ἀναγκαιότητα, τὰ δ' ἐξ αὐτῆς προκύπτοντα ἐπάναγκες νὰ εἶναι πάντα ὡσαύτως καλὰ καὶ τέλεια· ἀδιάφορον ὅτι οἱ ἄνθρωποι, κατὰ τρόπον ὑποκειμενικὸν κρίνοντες, καλοῦσι τέλεια μὲν τὰ συμφωνοῦντα πρὸς τὰ ὑπ' αὐτῶν πλασθέντα (πρὸς τὸ ἑαυτοῖς συμφέρον συνάδοντα) πρότυπα, ἀτελεῖ δὲ τὰ μὴ συμφωνοῦντα πρὸς αὐτά.

3. Ἡ θικὴ.—Τούτων οὕτως ἐχόντων ἢ τε τῆς βουλήσεως ἐλευθερία αἴρεται καὶ ἡ ἀντικειμενικότης καὶ σταθερότης τῶν ἀξιῶν ἀναιρεῖται. Ἐντεῦθεν δ' ὅμως προέρχεται ἡ ἄρνησις πάσης ἠθικῆς. Πρὸς διατήρησιν καὶ στήριξιν αὐτῆς ἔδει νὰ ἀποφευχθῶσι τὰ ἔσχατα ἐπακολουθήματα τῆς περὶ τοῦ ὑπεξουσίου τῆς βουλήσεως θεωρίας· ἔπρεπεν ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας, ὡς καὶ ἡ τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἀγαθοῦ, νὰ μὴ τεθῆ ἐκποδῶν ἀλλὰ νὰ ρυθμισθῆ καὶ κανονισθῆ κατὰ τὴν ἐνδόμυχον καὶ ἔλλογον τοῦ ἀνθρώπου φύσιν.

Ἡ βούλησις βεβαίως, καθ' ὅσον ἔχει πάντοτε αἰτίαν τινὰ κινούσαν αὐτήν, δὲν εἶναι ἐλευθέρη ἀλλὰ φέρει τὸν χαρακτῆρα τῆς ἀναγκαιότητος. Ἄλλ' ἐὰν ἡ κινούσα αἰτία μὴ εἶναι ἐξωτερικὴ τις καὶ ξένη ἀλλ' ἐσωτερικὴ καὶ οἰκεία καὶ πρὸς τὴν λογικὴν ἡμῶν (τῶν ἀνθρώπων) φύσιν ὁμολογος, τότε ἡ βούλησις δὲν παύεται μὲν νὰ διέπτηται ὑπὸ τῆς ἀνάγκης· πλὴν ὅμως ἡ ἀνάγκη εἶναι ἐσωτερικὴ. Ἡ τοιαύτη ἀνάγκη ἢ ἐσωτερικὴ, ἢ ἀπολελυμένη καὶ ἀπηλλαγμένη πάσης ἐξωτερικῆς ἐπιδράσεως δύναται νὰ ὀνομασθῆ ἐλευθερία· ἐφ' ἧς περ θεμελιούται ἀσφαλῶς ἡ Ἡθι-

κή. Ἡ συμβιβαστικὴ αὐτὴ ἐκδοχὴ, ἣτις οὔτε τὴν (ἐξ αἰτίας) ἐξάρτησιν τῆς βουλήσεως παραιτεῖται οὔτε τὴν ἐλευθερίαν ἀπολύτως ἀρνεῖται, παρεῖχεν εὐθετον διέξοδον εἰς τὴν ἀμήχανον δυσκολίαν· ἔχει δὲ παλαιὸν πρότυπον καὶ πρόδρομον τὴν στωϊκὴν θεωρίαν, καθ' ἣν ἐλευθερία εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη¹.

Ἄγαθὸν καὶ ὠφέλιμον.—Ὁ ἄνθρωπος, ὅπως καὶ πάντα τὰ ἄλλα ὄντα, τείνει εἰς τὴν διατήρησιν καὶ προαγωγὴν τῆς ἰδίας αὐτοῦ φύσεως², καὶ πᾶν μὲν τὸ εἰς ἐκείνην συντελεστικὸν ποιεῖ χαρὰν καὶ καλεῖται ἀγαθόν, τὸ δ' ἀναντίον προξενεῖ λύπην καὶ ὀνομάζεται κακόν. Ἡ πρὸς αὐτοσυντηρησίαν τάσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι αὐτὴ ἡ δύναμις (virtus) καὶ οὐσία αὐτοῦ, εἶναι ἡ ἀρετὴ. Ἀρετὴ εἶναι τὸ ἐνεργεῖν κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἰδίας (λογικῆς) φύσεως, διατηρεῖν τὴν ἑαυτοῦ ὑπαρξιν καὶ ζητεῖν τὸ ἑαυτῷ ὠφέλιμον. Ἐπειδὴ δὲ ἡ φύσις τῆς ψυχῆς ἡμῶν εἶναι τὸ νοεῖν, ἔπεται ὅτι ἀγαθὸν μὲν καὶ ὠφέλιμον εἶναι τὸ προάγον τὴν γνῶσιν, κακὸν δὲ καὶ βλαβερὸν τὸ παρακωλύον αὐτήν³.

1. Τοιαύτη ἐρμηνεία τῆς ἐλευθερίας ὡς ἐσωτερικῆς ἀνάγκης πορίζει προσφυᾶ καὶ ἀποχρῶσαν λύσιν εἰς τὸ ἀνεκαθεν ἐμφανιζόμενον ἀκανθῶδες πρόβλημα, πρὸς ἣν λύσιν δυσκόλως θὰ ἠδύνατό τις ἐνιστάμενος νὰ ἀντεῖπῃ. Ἡ βούλησις, ὡς πᾶσα μερικὴ ὑπόστασις ἢ δύναμις καὶ ἐνέργεια, εἶναι ἀδύνατον νὰ νοηθῇ ὡς αὐτοτελής καὶ πάντῃ ἀνεξάρτητος. (καὶ αὐτὴ ἡ θεία βούλησις νοεῖται ὡς ἠρτημένη καὶ συνάδουσα πρὸς τὴν θεϊαν οὐσίαν). Μόνον ἡ ἐκ τῆς οἰκείας (λογικῆς) φύσεως ἐξάρτησις τῆς βουλήσεως ἀπολύει αὐτὴν ἀπὸ τῶν ἀδαμαντίνων δεσμῶν τῆς (πραγματικῆς) ἀνάγκης.

Ἄλλως δὲ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μόνον σχετικὴ· ἕκαστος δύναται νὰ κινῆται ἐλευθέρως μόνον ἐντὸς τοῦ κύκλου, ὃν διαγράφουσιν αὐτῷ ἡ ἱστορικὴ του μοῖρα καὶ οἱ ὅροι καὶ τρόποι τῆς ἰδίας (προσωπικῆς) αὐτοῦ ὑπαρξεως. Οἱ ἀποδεχόμενοι τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν, δὲν γινώσκουσι τί λέγουσι. Διότι εἶναι μὲν ἡ οὐσία τοῦ πνεύματος ἡ ἐλευθερία· πλὴν ὁ ἄνθρωπος, μὴ ὢν μόνον πνεῦμα ἀλλὰ καὶ σῶμα, δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀλλὰ μόνον σχετικῶς ἐλεύθερος.

2. Πάντες βεβαίως τείνουσι φύσει εἰς τὴν διατήρησιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς λογικῆς αὐτῶν φύσεως, ἣτοι εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν τελείωσιν· ἀλλὰ ταύτης ἐφικνοῦνται μόνον ὀλίγοι, οἱ δυνατοί.

3. Τὸ ἀγαθὸν δὲν εἶναι ἤδη ὑποκειμενικόν, ἄλλο παρ' ἄλλοις, ἀλλ' ἀντι-

“Όταν δηλαδή ἡ ψυχὴ ἔχη σαφεῖς ἐννοίας, τότε ἐνεργεῖ κατὰ τὴν ἑαυτῆς φύσιν καὶ ἔχει χαρὰν καὶ τὰ ἄλλα ἐνεργητικὰ συναισθήματα· τοῦναντίον δέ, ὅταν ἔχη ἀσαφεῖς ἐννοίας, τότε πάσχει ὑπὸ τῶν ἐκτὸς πραγμάτων καὶ ἔχει λύπην καὶ τὰ ἄλλα παθητικὰ συναισθήματα¹. Ὡστε τὴν μὲν ἀρετὴν ποιοῦσιν αἱ σαφεῖς, τὴν δὲ κακίαν αἱ ἀσαφεῖς ἐννοιαί· ἡ μὲν σαφὴς καὶ ὀρθὴ γνῶσις εἶναι ἡ βᾶσις τῆς ἀρετῆς, ἡ δὲ ἀσαφὴς καὶ πλημμελὴς ἡ βᾶσις τῆς κακίας.

Ἐν ἡμῖν λόγος (τὸ λογικὸν) δεικνύει τί ὑπάρχει εἰς ἡμᾶς τὸ ἀληθῶς ὠφέλιμον καὶ δὴ καὶ ὅτι τὸ ὠφελιμώτατον πάντων εἶναι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι ὡς ἔχοντες παραπλησίαν τῇ ἡμετέρᾳ (ἔλλογον) φύσιν. Καὶ ὄντως οὐδὲν ἄλλο θὰ ἦτο κρεῖττον καὶ ποθεινότερον παρὰ τὸ νὰ κρατῆ ὁμόνοια καὶ ὁμοφροσύνη καὶ καθολικὴ τῶν ἀνθρώπων συμφωνία, ὥστε νὰ συναποτελῶσι πάντες οἷονεὶ μίαν ψυχὴν καὶ ἓν σῶμα. Ἐν τούτῳ λοιπὸν ὑφηγεῖται εἰς ἡμᾶς τὴν ἀγάπην τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καὶ ἀπαιτεῖ τὴν φιλαλληλίαν εἰς ὑψιστον βαθμόν.

Ἐν τούτῳ.— Ἐντεῦθεν εὐδηλον ὅτι τὴν ἀρετὴν ἐκδέχεται ὁ Σπινόζας παραπλησίως τοῖς Στωϊκοῖς, δεικνύων ὅτι αὕτη ἐγκεῖται ἐν τῷ κατὰ φύσιν ζῆν, ὅπερ πάλιν σημαίνει τὸ κατὰ λόγον ζῆν. Τοιοῦτῳ δὲ τρόπῳ διαγράφει τὸν τέλειον καὶ ἰδεώδη τοῦ ἀνθρώπου τύπον, οἷον ἤδη παρέσχον ἐκεῖνοι διὰ τοῦ πολυῦμνήτου αὐτῶν σοφοῦ. Ὁ σοφὸς πράττων αἰεὶ κατὰ τὸν λόγον καὶ ἔχων σαφεῖς ἐννοίας θὰ εἶναι ἀπηλλαγμένος τῶν παθῶν καὶ κατ’ ἀκολουθίαν ἐλεύθερος· θὰ πράττῃ τὸ ἀγαθὸν χάριν τοῦ ἀγαθοῦ ἀγόμενος ὑπὸ τοῦ λόγου καὶ οὐχὶ ὑπὸ τοῦ φόβου τοῦ κακοῦ.

Ἐν τούτῳ.— Ὁ σοφὸς, σαφεῖς ἔχων ἐννοίας, νοεῖ τὰ ὄντα οἷα πράγματι εἶναι, ὡς περιεχόμενα δηλαδή ἐν τῷ θεῷ καὶ ἀπορρέοντα ἐκ τῆς ἀνάγκης τῆς θείας φύσεως· θεωρεῖ πάντα ἐπέκεινα τόπου καὶ χρόνου, ὑπὸ

κειμενικὸν καὶ κοινὸν πᾶσι, τουτέστιν εἶναι τὸ σύμφωνον πρὸς τὴν (κοινὴν) ἔλλογον τῶν ἀνθρώπων φύσιν.

1. Αἱ σαφεῖς ἐννοιαὶ συντελοῦσιν εἰς τὴν περιστολὴν καὶ τὸν μετριασμόν τῶν παθῶν, ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατος ἡ παντελὴς ἄρσις αὐτῶν ἅτε συμπεφυκῶτων τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει.

τὸ φῶς τῆς αἰωνιότητος. Ἐκ τῆς τοιαύτης δὲ γνώσεως προέρχεται ἡ μέγιστη χαρὰ συνοδευομένη ὑπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ θεοῦ ὡς αἰτίας πάντων. Ἐντεῦθεν προκύπτει ἡ πρὸς τὸν θεὸν νοερά ἀγάπη, ἣτις εἶναι αἰωνία καὶ ποριστικὴ εὐδαιμονίας καὶ μακαριότητος. Τέλος πρὸς τὴν ἀγάπην ταύτην συναφῆς εἶναι ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς· διότι τὸ νοητικὸν μέρος αὐτῆς δὲν ὑποκύπτει εἰς τὸν χρόνον ἀλλ' εἶναι ἀθάνατον, ἐνῶ ἡ φαντασία, ἡ μνήμη, πᾶσα ἄλλη ἀγάπη πλὴν τῆς πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπης, δὲν διαμένουσι μετὰ θάνατον ἀλλ' ἀπόλλυνται. Ἀσχέτως δ' ὅμως πρὸς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς θὰ ἀσκῶμεν τὴν ἀρετὴν· διότι δὲν εἶναι ἡ μακαριότης ἀμοιβὴ τῆς ἀρετῆς ἀλλ' αὐτὴ ἡ ἀρετὴ εἶναι μακαριότης.

Συνακόλουθος πρὸς τὴν γνωσιολογίαν εἶναι οὐ μόνον ἡ ἠθικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ περὶ πολιτείας καὶ θρησκείας διδασκαλία τοῦ φιλοσόφου τούτου.

4. Π α ρ α τ η ρ ῆ σ ε ι ς.—Ἐκ τῶν εἰρημένων καθίσταται φανερόν ὅτι ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια, ἡ ἀρετὴ, ἤρτηται κατὰ τὸν Σπινόζαν ἐκ τῆς καθαρᾶς νοήσεως. Διότι αἱ σαφεῖς καὶ ἐναργεῖς ἐννοιαὶ ἀπαλλάττουσι τὴν ψυχὴν ἀπὸ τῶν παθῶν, τῶν παθητικῶν δηλονότι συναισθημάτων, καὶ ἐπιτρέπουσιν εἰς τὴν βούλησιν νὰ κινήται κίνησιν ἐλευθέραν, τουτέστι σύμφωνον πρὸς τὴν λογικὴν ἡμῶν φύσιν· τότε πράττομεν συνωδᾶ πρὸς τὴν ἀληθινὴν (τὴν ἔλλογον) φύσιν ἡμῶν, ἣν διατηροῦμεν καὶ προάγομεν οὕτω θεραπεύοντες προσηκότως τὸ ἴδιον συμφέρον καὶ ἅμα τὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Κατὰ ταῦτα δὴ ἡ ἀρετὴ εἶναι συμφυῆς καὶ σύμμετρος πρὸς τὴν (ὀρθὴν) γνῶσιν.

Εἶναι ἤδη εὐδὴλον ὅτι τοιαύτη ἠθικὴ θεωρία, ἣτις δὲν εἶναι ἀπλῶς τυπικὴ ἀλλὰ καὶ πραγματικὴ¹, ὑπομιμνήσκει, μᾶλλον δ' εἰπεῖν ἀνακαινίζει πῶς, τὴν σωκρατικὴν διδασκαλίαν, καθ' ἣν ἀρετὴ εἶναι ἡ γνῶσις, ἡ ἐπιστήμη. Ἐὰν — ἔλεγεν ὁ μέγας ἐκεῖνος τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας ἰδρυτῆς — ἐὰν λείπη ἡ ὀρθὴ γνῶσις, εἶναι

1. Ὁ Σπινόζας δὲν ἠρκέσθη (ὡς ὁ Καρτέσιος καὶ ὕστερον ὁ Κάντιος) νὰ διαγράψῃ ἀπλῶς ἠθικοὺς τύπους καὶ κανόνας, ὑπὸ μορφὴν ἠθικῶν προσταγῶν, ἀλλὰ προεθυμήθη καὶ νὰ πληρώσῃ αὐτοὺς περιεχομένου.

ἀδύνατος ἢ ὀρθὴ πρᾶξις, καὶ ἐκ τοῦ ἐναντίου, ὅπου γνῶσις, ἐκεῖ καὶ ὀρθὴ πρᾶξις. Διότι ἕκαστος πράττει μόνον ἐκεῖνο, περὶ οὗ γινώσκει καλῶς ὅτι εἶναι ἀγαθὸν καὶ ὠφέλιμον ἑαυτῷ· « οὐδεὶς ἐκῶν πονηρός », « κακὸς ἐκῶν οὐδεὶς »¹. "Ὄθεν καὶ πᾶσαι αἱ ἀρεταὶ ἀνήχθησαν εἰς τὴν γ ν ῶ σ ι ν, ἥτις ἐκηρύχθη ὡς τὸ πάντων κράτιστον.

Τὴν σωκρατικὴν ἐκείνην διδασκαλίαν συνεπλήρωσεν, ὡς γνωστόν, ὕστερον ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρήσας ὅτι δὲν ἀρκεῖ ἡ γνῶσις ἀλλ' ἀπαιτεῖται μάλιστα καὶ ἡ βούλησις ὡς « ἀγαθοῦ ὄρεξις »² ἢ βούλησις, ὡς « ὄρεξις ὀρθή » καὶ ἐλευθέρᾳ ὑποτάσσει τὰ πάθη εἰς τὸν νοῦν³. Ἡ ἠθικὴ λοιπὸν ἐνέργεια (ἡ ἀρετὴ) εἶναι πρῶτως καὶ κυρίως ἔργον τῆς β ο υ λ ῆ σ ε ω ς· διότι δὲν πρόκειται περὶ τῆς γ ν ῶ σ ε ω ς τῶν ἠθικῶν κανόνων, ἀλλὰ περὶ τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῶν, τουτέστι περὶ τῆς καταστολῆς τῶν παθῶν διὰ τῆς ἰσχύος τῆς βουλήσεως.

Ἐνταῦθα θὰ ἠδύνατό τις ἴσως νὰ παρατηρήσῃ ὅτι οὔτε ἡ γνῶσις οὔτε ἡ βούλησις οὔτε συναμφοτέρα εἶναι π ά ν τ ο τ ε ἀσφαλῆ μέσα πρὸς πορισμὸν τῆς ἠθικότητος. Διότι ἡ γνῶσις καὶ μάλιστα ἡ βούλησις περιορίζουσι μὲν καὶ μετριάζουσι τὰ πάθη, ἐφ' ὅσον ταῦτα εἶναι πῶς μέτρια· ἀδυνατοῦσι δ' ὁμῶς νὰ κρατήσωσι τῶν παθῶν, ὅταν εἶναι ὑπερβαλλόντως σφοδρὰ καὶ βίαια⁴. Τὰ καθ' ὑπερ-

1. Ξενοφ. Ἀπομν. 3,1,4 καὶ 5. Πλάτ. Λάχ. 194D. Πρωτ. 345D. 358C. Τίμ. 86D κ.ἄ. Ἀριστ. Ἠθικὰ Νικ. 1144 B 19 ἐξ. « Σωκράτης . . . φρονήσεις καὶ ἐπιστήμας ᾤετο εἶναι πάσας τὰς ἀρετὰς . . . Σωκράτης μὲν οὖν λόγους τὰς ἀρετὰς ᾤετο εἶναι (ἐπιστήμας γὰρ εἶναι πάσας) ». Αὐτ. Ἠθικ. Εὐδ. 1216 B 6 κ.ἄ.

2. Ῥητ. Α, 10. 1369 α 2.

3. Ἠθικ. Νικ. 2, 1639. 22 ἐξ. « ἐπειδὴ ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ, ἕξις προαιρετικὴ, ἡ δὲ προαίρεσις ὄρεξις βουλευτικὴ, δεῖ διὰ ταῦτα τὸν τε λόγον ἀληθῆ εἶναι καὶ τὴν ὄρεξιν ὀρθήν ». Ἐν τῷ τρίτῳ βιβλίῳ ἐξετάζει ὁ Ἀριστοτέλης τὰς διαφόρους μορφὰς τῆς βουλήσεως, τὸ ἐκούσιον, τὴν προαίρεσιν κ.λ.π.

4. Ἄλλως δὲ καὶ ὁ Σπινόζας συνομολογεῖ ὅτι τὸ ἐ π ἰ τ ῶ ν πα θ ῶ ν κ ρ ά τ ο ς (i m p e r i u m) ἡ μ ῶ ν δ ἐ ν ε ἶ ν α ι ἀ π ό λ υ τ ο ν. Παρατηρεῖ δὲ ὅτι οἱ Στωϊκοὶ ἐφρόνουν ὅτι τὰ πάθη ἐξαρτῶνται ἀπολύτως ἐκ τῆς βουλήσεως ἡμῶν καὶ ὅτι δυνάμεθα νὰ δεσπόζωμεν ὅλως αὐτῶν· ἀλλ' ὑπὸ τῆς

βολήν σφοδρά πάθη σκοτίζουν τον νοῦν και παραλύουσι τήν βούλησιν¹. "Οπως ἂν ἔχη, ἡ ἠθική ἐνέργεια εἶναι ἐπακολούθημα τῆς τελείας τῶν ὀμαλῶν ψυχικῶν και σωματικῶν λειτουργιῶν συναρμογῆς, καθ' ἣν ἡ γνῶσις και μάλιστα ἡ βούλησις δεσπόζουσι τῶν κατωτέρων συναισθημάτων και παθῶν· ἐπιτυγχάνεται δὲ ἡ τοιαύτη ποθητή συναρμογή διὰ τῆς ὑγιοῦς μορφώσεως και τῆς προσφόρου ἀγωγῆς.

Ἐπανερχόμενοι νῦν εἰς τήν ἠθικήν θεωρίαν τοῦ Σπινόζα προσῆκον εἶναι νὰ ἐπιστήσωμεν τήν προσοχήν εἰς τὸ βάθος αὐτῆς πρὸς ἀποφυγὴν ἐνδεχομένης πλάνης· νὰ μὴ ὑπολάβωμεν δηλαδὴ ὅτι ἡ ἠθική αὐτοῦ δὲν εἶναι ἀποχρώντως ἠσφαλισμένη ὡς θεμελιωθεῖσα ἀπλῶς και μόνον ἐπὶ τῆς γνώσεως (σαφοῦς νοήσεως). Τοιοῦτό τι δ' ὅμως δὲν συμβαίνει· διότι ἡ γ ν ῶ σ ι ς ἐλήφθη ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου τούτου ἐπὶ εὐρυτάτης ἐννοίας και περιλαμβάνει οὐ μόνον τήν ἐμπειρικήν και τήν ἐπιστημονικήν γνῶσιν ἀλλὰ και τήν ἐπέκεινα τοῦ διασκεπτικοῦ λόγου οὔσαν ἐνόρασιν τοῦ θεοῦ, τήν διάγνωσιν τῶν καθολικῶν τοῦ κόσμου νόμων και τῆς ἐκ τοῦ θεοῦ ἢ τῆς Φύσεως ἀναγκαίας ἐξαρτήσεως τῶν πάντων, ἔτι δὲ τήν ἐκ τούτων προἰοῦσαν νοερὰν ἀγάπην πρὸς τὸν θεόν. Ἐκ τῆς οὕτω εὐρύτατα νοουμένης γνώσεως, συμπεριλαμβανούσης και τήν ὀλοσχερῆ εἰς τὸ θεῖον ἀφοσίωσιν, εἶναι πρόδηλον ὅτι προέρχεται ἡ μεταρσίωσις και ὁ καθαγιασμός τῆς ψυχῆς, ὥστε αὕτη αὐτομά-

---

ἀντιλεγούσης πείρας, οὐχὶ ὑπὸ τῶν οἰκείων ἀρχῶν, ἠναγκάσθησαν νὰ ὁμολογήσωσιν ὅτι πρὸς καταστολήν ἢ μετριασμόν ἐκείνων ἀπαιτεῖται μεγάλη ἀσκήσις και ζῆλος (προσπάθεια, studium). (Eth. 5, praeļ. πρβλ. και 4,6, Demonstr., ἐνθα λέγεται ὅτι ἡ δύναμις πάθους τινὸς ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἄ ν ῶ τ ἔ ρ α τ ῆ ς δ υ ν ἄ μ ε ω ς τ ο ῦ ἄ ν θ ρ ῶ π ο υ ὥ ς τ ε ν ἂ π ρ ο σ κ ο λ λ ῆ θ ῆ α ὐ τ ῶ μ ο ν ἰ μ ω ς (pertinaciter).

1. Πρότυπον και κάλλιστον παράδειγμα παρέχει ἡ Μήδεια και ἡ περιώνυμος ῥῆσις αὐτῆς « και οἶδα μὲν οἶα δρᾶν μέλλω κακά, θυμὸς δὲ κρείττων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων ». — Τὰ βίαια και κοχλάζοντα πάθη ὁμοιάζουσι πρὸς κυκλοβόρους και παφλάζοντας χειμάρρους, οἵτινες ὀρμητικοὶ και ἀκατάσχετοι κυλινδούμενοι παρασύρουσι πᾶν τὸ προστυχόν. (Τοιαῦτα πάθη ἢ παθήματα πρέπει νὰ παραπέμπωνται εἰς εἰδικὴν ἰατρικὴν θεραπείαν και εἰς τὴν ἀπὸ τῆς θρησκείας συναντίληψιν).